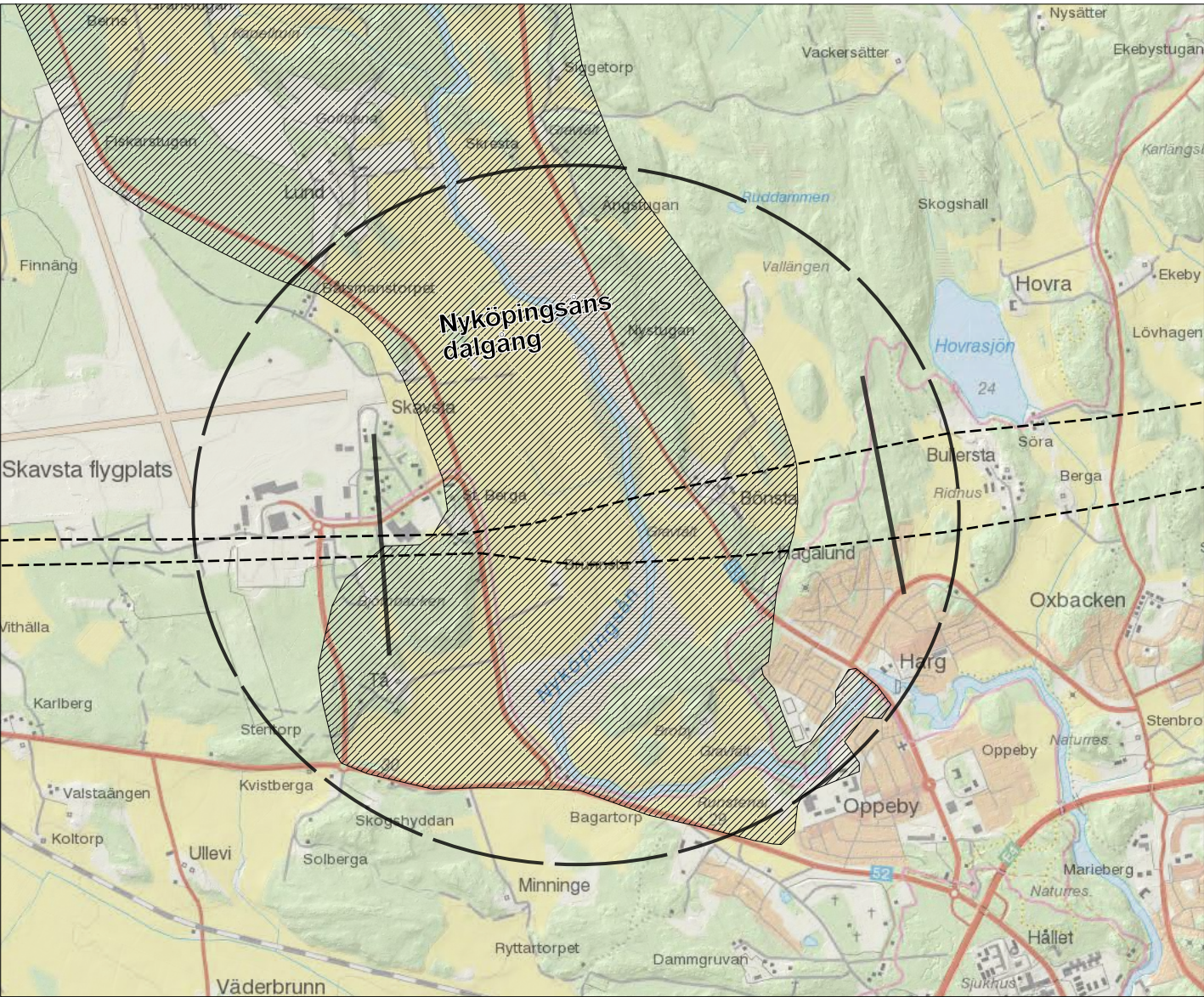


4.6 Nyköpingsåns dalgång



Nyköpingsåns dalgång ligger nordväst om Nyköping. Dalgången är ett brett nordsydligt orienterat landskapsrum som sträcker sig från skogspartiet mellan Bullersta by och Bönsta herrgård i öster till Stora Berga i väster där Skavsta flygplats ansluter ytterligare västerut. Längs dalgången sträcker sig riksväg 53 från norr och riksväg 52 når dalgången från väster strax norr om Nyköping.



Bilder överst: Äldre allékantad väg vid Bönsta (t.v.). Skavsta gård med inflygningsstolpar till flygplatsen (t.h.). Bild ovan. Vy från Högvakten ut över Nyköpingsåns dalgång. I bildens mitt syns ån och i bakgrunden bebyggelse vid Brunnsta.

Orienteringskarta: Kulturmiljöområde Nyköpingsåns dalgång

Avgränsning för korridor (streckad linje) och kulturmiljöområde

Fördjupningsområde

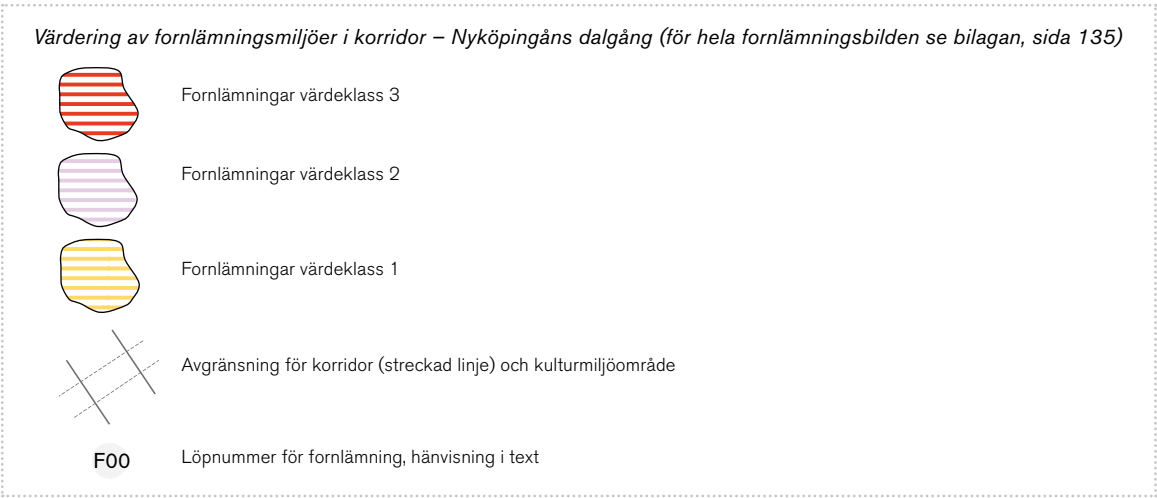
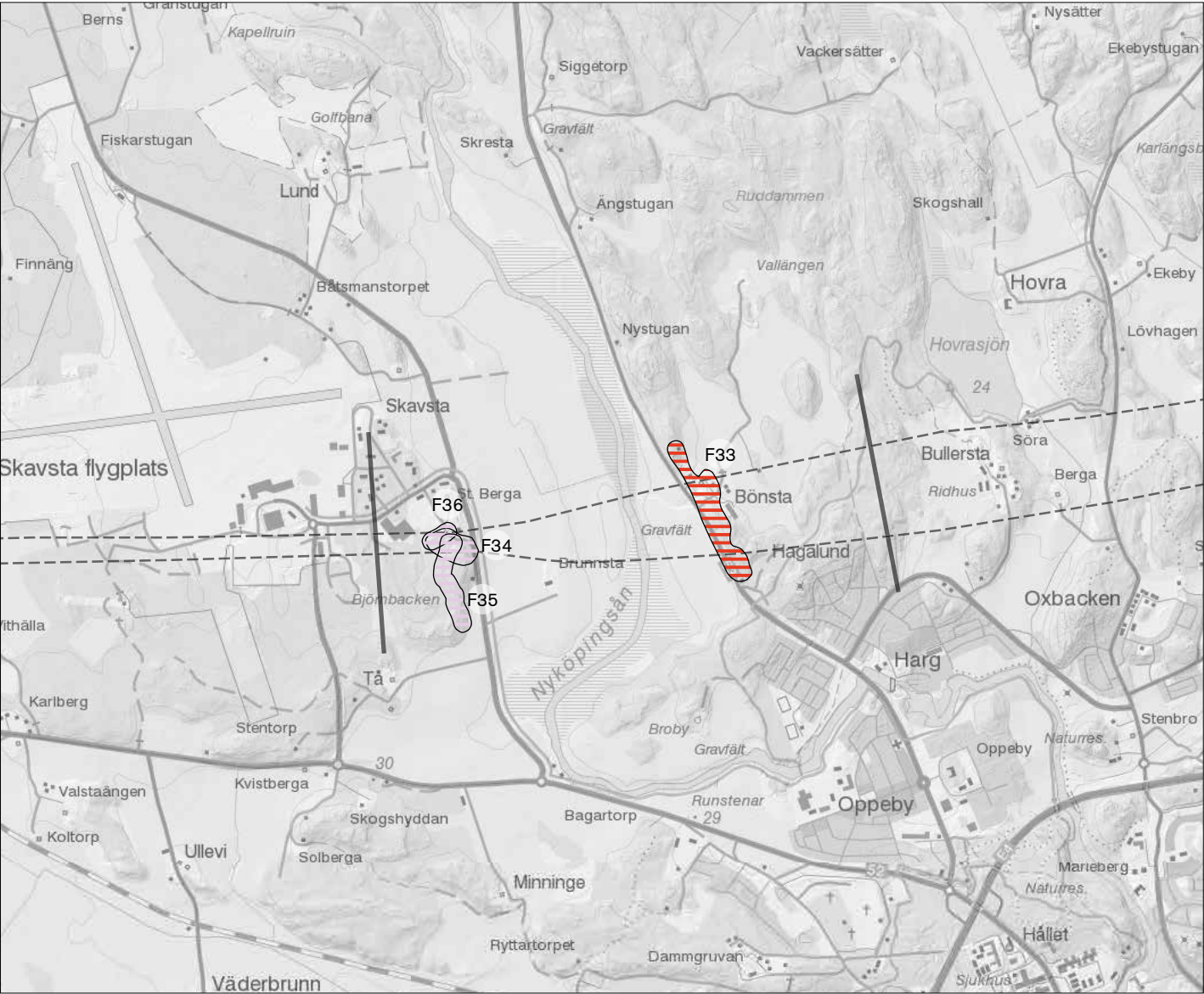
Avgränsning riksintresse kulturmiljö

Nyköpingsåns dalgång, innehåll

4.6.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850

4.6.2 Nyköpingsåns dalgång (fördjupningsområde nivå A)

4.6.1 Kulturmiljöer från förhistorisk tid och fornlämningar fram till 1850



Nyköpingsåns dalgång (fornlämning, miljö F33-F36)
 Området är ett riksintresse för kulturmiljövården. Motiven för riksintresset vilar på det kulturhistoriska värde som dalgångsbygden representerar, med sitt utpräglade herrgårdsskap i norr, storbondebygd i söder och fornlämningsmiljön i Släbro med unika hållristningar och gravfält. Nyköpingsån grundades upp redan under bronsålder, för cirka 3000 år sedan, men har sedan dess periodvis varit översvämmad.

Söder om Bönsta by finns två gravfält varav det ena ligger inom korridoren (F33). Båda gravfälten är vårdade, skyltade, tillgängliggjorda och har höga kulturhistoriska värden. Det yngre av dem, som ligger inom korridoren, är ett högggravfält från yngre järnåldern. Det är delvis skadat av en grustäkt men har trots det ett högt upplevelsevärde. Bönsta bytomt, som fortfarande är bebyggd, bedöms ha kontinuitet ner i järnålder. Mellan bilvägen och gravfälten syns fortfarande en äldre vägsträckning. Byn och gravfälten är belägna på sluttningen av en bergskam med utblickar mot dalen och mot byn Stora Berga på andra sidan dalen.

Väster om Nyköpingsån ligger Stora Berga med gravfält och ett par halvvägar. Korridoren berör inte några kända, stora fornlämningsområden här men splittrar den sammanhållna, fortfarande bebyggda byn och gravfälten som kommer att ligga på var sin sida om järnvägen. De direkt berörda fornlämningarna utgörs av enstaka stensättningar (F34) och ett par övergivna vägsträckningar (F35-F36) som leder från byn söder- och västerut.

Uttryck för värdebärande karaktärsdrag
 - Den komplexa fornlämningsmiljön kring Bönsta by med högt klassade gravfält från äldre- och yngre järnålder samt medeltida eller förhistoriska bytomter och äldre vägsträckningar (F33)
 - Bytomt, stensättningar och övergivna vägar vid Stora Berga (F34-F36)



Vid Stora Berga, en övergiven väg (F35) och stensättningar på höjden (F34). Foto: KMV forum



De två gravfälten vid Bönsta. Till höger ett högggravfält från yngre järnålder delvis skadat av grustäkt men fortfarande med höga värden (F33). Foto: KMV forum



4.6.2 Nyköpingsåns dalgång

Historik

Bönsta och Ödeberga
En geometrisk avmätning av Bönestadh från 1686 anger att två av de tre gårdarna i byn var rusthåll (gård som ingick i indelningsverket och höll kavalleriet med häst och ryttare). Den tredje gården var ett frälsehemman, d.v.s. brukades av en frälsebonde men underordnat ett adligt gods. Byns åkrar och ängar låg dels utlagda i dalen ner till ån i väster, dels upptog de den södra delen av dalen i öster. I norr gränsade Bönstas bytomt till Ödebergas gårdstomt belägen invid landsvägen. Ödebergas inägor låg utlagda ner mot ån i väster och upptog den norra delen av dalen i öster. Ett knappt sekel senare, år 1764, finns en storskifteskarta över Bönsta som då istället utgjordes av två gårdar, skatterusthållet Bönsta (brukad av självägande bonde som höll kavalleriet med häst och ryttare) och skattehemmanet Norrgården. Till Bönsta hörde då flera torp, bl. a. ett ryyttartorp som låg belägen invid landsvägen i söder. En storskifteskarta över rusthållet Ödeberga från 1786 visar att dess gårdsbebyggelse låg vid landsvägen direkt nordost om Norrgården i Bönsta. Ytterligare norrut, i skogsbryn invid det östra åkergrärdet, låg under Ödebergas ett ryyttartorp.

Vid mitten av 1800-talet var Bönsta fortfarande en by men vid sekelskiftet 1900 hade gårdarna sammanslagits till en herrgård ägd av den adliga släkten Wachtmeister (familjen ägde herrgården Christineholm belägen längre norrut i dalgången). I Bönsta ingick då även Ödeberga med ägor. Möjligen var det på 1860-talet som Bönsta blev en ensamt dominerande herrgård i samband med att Fredrik Wachtmeister lät bygga om Norrgårdens mangårdsbyggnad och göra den till huvudbyggnad på Bönsta. Wachtmeister lät även bygga om den södra gårdens mangårdsbyggnad (tidigare skatterusthållet Bönsta) till inspektorsbostad samt även uppföra ny bebyggelse på Ödebergas gårdstomt. Bostadshuset vid Ödeberga inreddes till trädgårdsmästarbostad. Under 1800-talets andra hälft uppfördes även två statarlängor och ladugårdsbyggnad invid gården. Runt Bönstas nya huvudbyggnad skapades en park som även förlängdes ut i dalgången på andra sidan landsvägen.



Äldre fotografi av huvudbyggnaden vid Bönsta. Källa: Sörmlands museum

Brunnsta
På 1500-talet bestod Brunnsta av tre gårdar som ägdes av friherre Karl Holgersson Geran på Björkviks herrgård utanför Söderköping. Efter friherrens död 1566 delades byns gårdar mellan hans två döttrar. På 1689 års karta över Brunnsta ligger de tre gårdarna på rad i nord-sydlig riktning på en liten höjd i dalbotten. Byns åkrar ligger utlagda runt höjden och utmed åns västra strand ligger dess ängar. Den norra gården var vid denna tid ett krono-hemman, från att tidigare ha varit underställd Täckhammars bruk, medan den mellersta och södra gården fortsatt var frälsehemman. Storskiftet 1760 omfattade inte Norrgården utan endast Mellangården (som då löd under Bergshammars säteri) och Södergården som då hade blivit ett kronoskattehemman.

Under 1780-talet ägdes och brukades Norrgården av apotekare Johan Henric Reichenback. Gården gick sedan i apotekarsläkten i flera generationer. På 1850-talet övertog Gustav Jerlström ägandet av Brunnstas gårdar som minskat i antal till två: Norrgården och Södergården. Brunnsta sambrukades sedan med Berga. 1999 sålde Gerhard Jernström Brunnsta till Nyköpings kommun som på 2000-talet överlät gårdarna till en motorgård. De två huvudbyggnaderna d.v.s. Norrgården, uppförd omkring 1790 med nyklassicistiska drag, och Södergården, uppförd omkring 1820 och tillbyggd omkring 1840, samt en magasinsbyggnad från 1850-talet demonterades och såldes under 2011. Brunnsta saknar därmed mangårdsbyggnader och bebyggelse äldre än från 1900-talet.



Bild ovan och nedan: Byggnader vid Brunnsta avfotograferade inför neddemontering. Källa: Sörmlands museum



Skavsta, Ålsta och Berga

Vid laga skifte 1909 var Skavsta fortfarande en by på två gårdar. Vid mitten av 1900-talet hade den södra av dessa rivits. Den norra finns kvar i dag på ursprunglig plats.

Även Ålsta i öster var vid 1900-talets början en by på två gårdar men med den södra gården utflyttad från den ursprungliga bytomten till ett läge i sydost, kallad Ålstastugan. Vid mitten av 1900-talet finns endast en del av Norrgårdens bebyggelse kvar för att senare under 1900-talet försvinna helt. Den utflyttade Södergården hamnade från 1940-talet inom Södermanlands flygflottiljs område och revs sedermera.



Huvudbyggnaden vid Stora Berga på ett fotografi från 1940-talet. Källa: Sörmlands museum



Sörgården vid Ålsta, kallad Ålstastugan, inom flygflottiljens område. Fotografi från 1953. Källa: Sörmlands museum

Berga var fortfarande vid sekelskiftet 1900 en by på två gårdar men vid mitten av seklet hade den södra delvis rivits. Den norra, Stora Berga, finns kvar i dag på ursprunglig plats men är ur bruk och stadd i förfall. Södermanlands flygflottilj etablerades på 1940-talet i huvudsak inom Bergas marker men även inom delar av Ålsta och Skavsta.

Broby och Tå

Broby och Tå var vid mitten av 1900-talet fortfarande byar med vardera två gårdar. Bebyggelsen vid Broby fotograferades av Södermanlands hembygdsförbund 1937 och den östra gården utgjorde då en ålderdomlig miljö med en låg parstuga från mitten av 1700-talet och två små ekonomibyggnader placerade som flygelbyggnader. Den västra hade modernare bebyggelse med en mangårdsbyggnad från 1920-talet och ekonomibyggnad från början av seklet. Den sista gården i Broby revs så sent som på 1980-talet.



Gård vid Broby på ett fotografi från 1947. Källa: Sörmlands museum



Ålderdomlig gårdsmiljö vid Broby avfotograferad 1937. Källa: Sörmlands museum

En av gårdarna vid Tå var prästgård under delar av 1800-talet och vid sekelskiftet 1900. Mangårdsbyggnaden från omkring 1830 är bevarad liksom ekonomibyggnader från 1800-talet och arbetarbostäder från början av 1900-talet.

Vägar

Eskilstunavägen som löper i nord-sydlig riktning längs med dalgångens östra kant finns med på landsvägskarta över södra Södermanland från 1680-talet. Vid Harg norr om Nyköping fick landsvägen en ny sträckning under 1800-talet. Från Sofielund, det tidigare ryttartorpet söder om Bönsta, förbi Bönsta och Ödeberga och vidare norrut, är sträckningen från 1600-talet i huvudsak intakt, om än delvis utträtad under 1800- och 1900-talet. Ett exempel på förändring av vägens sträckning är dess läge vid Bönsta. På 1600- och 1700-talen gjorde vägen en sväng förbi Bönstas bytomt i öster för att sedan passera väster om Ödebergas gårdstomt.

Vägen som löper i den västra delen av dalgången, från trafikplatsen vid Katrineholmsvägen i söder, förbi Brunnstas och Bergas marker och vidare norrut, är mestadels en produkt från 1800- och 1900-talen. Dagens väg tangerar delvis den äldre vägen som förband gårdarna Tå, Berga och Skavsta och avstickarna till Brunnsta och Ålsta i dalgångens mitt. Gränsen mellan skog i väster och åker i öster, söder om Berga, är ett sådant äldre vägläge. Brottstycken av den äldre vägen finns kvar i dag och löper parallellt med den nya vägen, väster om Berga och Skavsta.



Vägen norrut vid Bönsta på fotografi från 1960-talet. Källa: Sörmlands museum



Huvudbyggnaden vid Tå. Fotografi från Svenska gods och gårdar, Sydvästra Södermanland från 1938.



1686-1721

Yngre geometriska kartor för rusthållet Ödeberga (1) och kronohemmanet Broby (2) samt för byarna Skavsta (3, två halva kronohemman), Ålsta (4, två kronohemman), Bönsta (5, två rusthåll och ett frälsehemman), Brunnsta (6, två kronohemman och ett frälsehemman) och Tåå (7, två kronohemman). Karta saknas för byn Berga (9) och för ensamgården Tååbäcken (10). Bebyggelseläget för Tååbäcken är dock inritat på angränsande bys karta. Ödeberga och Bönsta ligger i öppningen mellan den större dalgången (11) och en mindre dalgång (12) i öster. Skavsta, Ålsta och Brunnsta ligger på små höjder ute i dalgången. Tå ligger i skogsgräns. Närmast gårdarna och byarna ligger åkrarna medan huvuddelen av ängarna (13, exempel) ligger nere vid ån. Två vägar löper i dalgångens kanter och binder samman bebyggelsen. Den östra vägen (14) följer den tydliga nord-sydliga landformen medan den västra (15) är mer slingrande, passerar över vissa byar (exempelvis Skavsta) och har avsticksvägar till andra (exempelvis till Brunnsta, 16). Kartor från Lantmäteriet.



1766-1835

Skifteskartor för Ödeberga (1), Bönsta (2), Skavsta (3), Ålsta (4), Brunnsta (5) och Berga (6). Karta saknas för Tåå (7), Tåbäcken (8) och Broby (9) samt för Brunnstas norrgård (10). Ödeberga har nu blivit ett kronoskatterusthåll (d.v.s. brukaren har fått bördsrätt). Brukarna till de två halva kronohemmanen i Ålsta har fått bördsrätt och alltså blivit kronoskattehemman. Bönstas tre hemman har på 1760-talet dels blivit ett skatterusthåll på 1,5 mantal, dels ett skattehemman. Kartan för Ödeberga från 1780-talet visar tydligt bebyggelsens uppdelning i en mindre mangård och en större fälgård. Ett ryyttartorp (11) och ytterligare två små torp (12, ett utanför bild) har uppförts på Bönstas marker. Ett ryyttartorp (13) finns även under Ödeberga. Kartorna för Ålsta och Berga är över laga skifte. Bergas två gårdar är uppdelade i tydligt åtskilda och långsträckt man- och fälgårdar enligt götisk gårdstyp. Gårdarna är placerade spegelvända med fälgårdarna mot varandra. Gårdarnas och byarnas åker- och ängsareal är i huvudsak densamma som vid tiden för de geometriska kartorna. Kartor från Lantmäteriet.



1897-1901

Vid tiden för häradsekonomska kartan har laga skifte genomförts i Berga (1), Ålsta (2), Brunnsta (3) och Broby (4). I Berga tycks jordbruket efterhand ha koncentrerats till norrgården och delar av bebyggelsen har rivits. En av Ålstas gårdar har efter laga skifte flyttats till ett läge längre västerut (5). Brunnstas tre gårdar är fortfarande avläsbara som strukturer även om de egentligen reducerats till två gårdar. Broby, som sedan den yngre geometriska kartan blivit en by med två frälsebönder, blev kvar i samma läge efter laga skifte. Bönsta (6) har blivit ett säteri som även har lagt under sig Ödeberga gård (7). En park (8) har anlagts vid huvudbyggnaden och vid ett vattendrag ner mot ån. På norra delen av Bönstas ägor, samt även på Bergas marker, har små nybyggen (9) etablerats. En del av ängsmarken vid Nyköpingsån har vid tiden för häradsekonomska kartan omvandlats till åkermark (10, exempel). De lägsta delarna i landskapet, närmast ån, är dock fortfarande våtmarksäng. Vid torpet Sofielund (11, det tidigare ryttartorpet) söder om Bönsta har 1600-talsvägen rätats ut. Karta från Lantmäteriet.

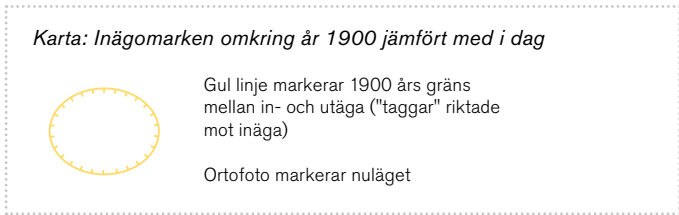


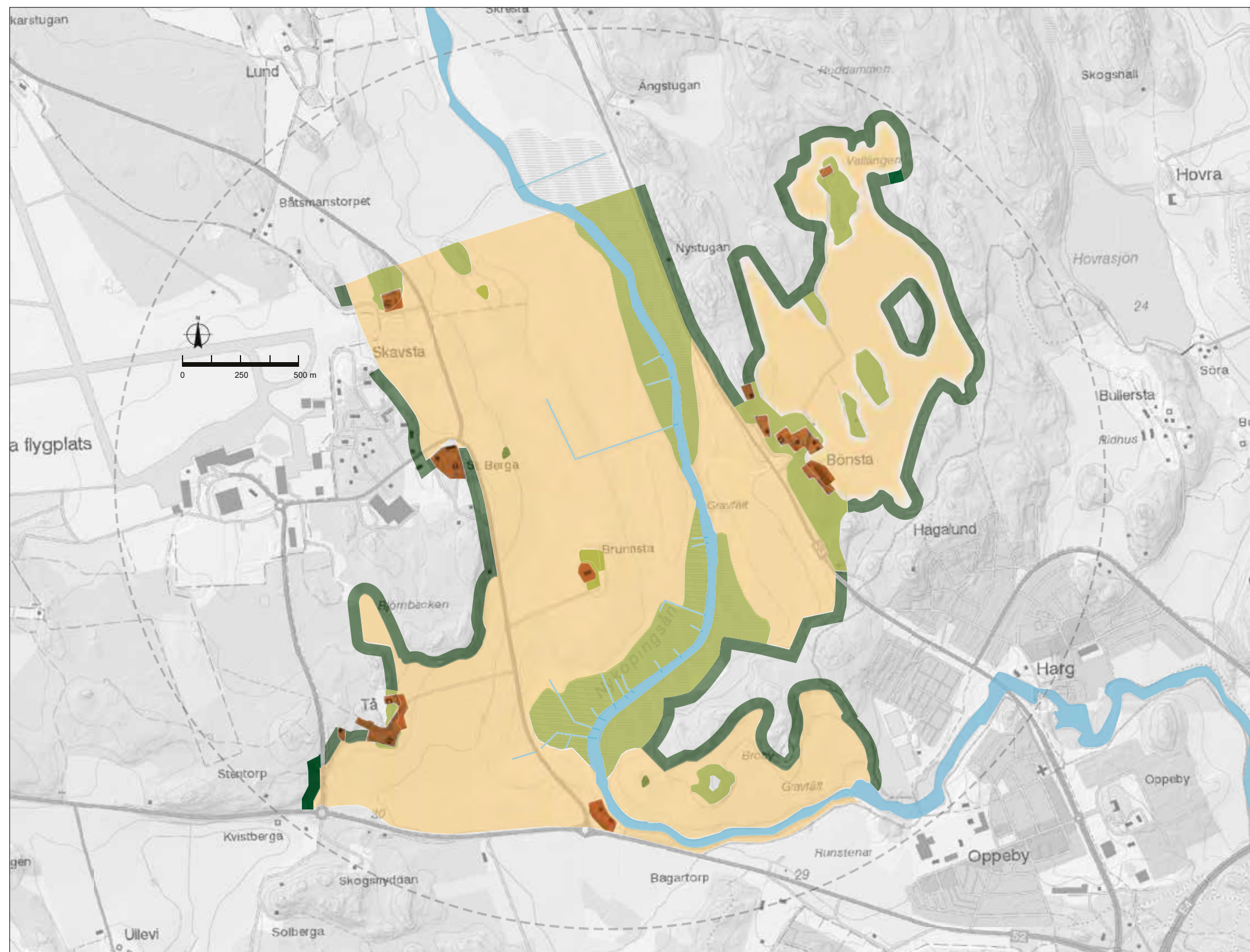
1958

Ekonomska kartan visar på flera större förändringar i landskapet till följd av etableringen av Södermanlands flygflottilj (1) och uppförandet av en mängd militära byggnader på Bergas och Skavstas marker under föregående årtionde. Den västra tidigare slingrande vägen har rätats ut och dragits om till ett läge öster om Berga och Skavsta (2). Delar av den gamla vägen är kvar inom flygflottiljens område (3). Norrgården (4) som blev kvar på Ålstas gamla bytomt har rivits och södergården, som flyttades ut vid laga skiftet, har hamnat inom det militära området (5, gården revs sedermera). Även gården Tååbäcken (6) har rivits. I övrigt är gårdarnas och byarnas lägen och bebyggelse i huvudsak oförändrad sedan tiden för den häradsekonomska kartan. Det gäller även Brobys två gårdar (7) som dock revs senare under 1900-talet. Ny ekonomibebyggelse har uppförts vid Bönsta (8) och Brunnsta (9). Ängsmarken vid Nyköpingsån har minskat ytterligare till förmån för åker (10). Stora delar av våtmarksängen är dock bevarad. I sydost (nere t.h. i bild) har villaområden uppförts vid Harg (11) och Oppeby (12). Karta från Lantmäteriet.

Värdebärande kulturhistoriska karaktärer

Åkerarealen omkring år 1900 jämfört med i dag
Gränsen mellan det som varit inägor (åker, äng och tomt) och utägor (skogsmark) är i huvudsak intakt i Nyköpingsåns dalgång. Vissa flikigheter i åkermarken (1) har dock planterats igen. Etableringen av Södermanlands flygflottilj på Bergas, Ålstas och Skavstas marker har inneburit en omvandling av den tidigare inägomarken såväl som de tidigare utägora (2, exempel på ytor som omvandlats). Den i sen tid anlagda infartsvägen (3) till flygplatsen söderifrån har suddat ut gränsen mellan in- och utäga i denna del.





Fördjupningsområdets karaktärer

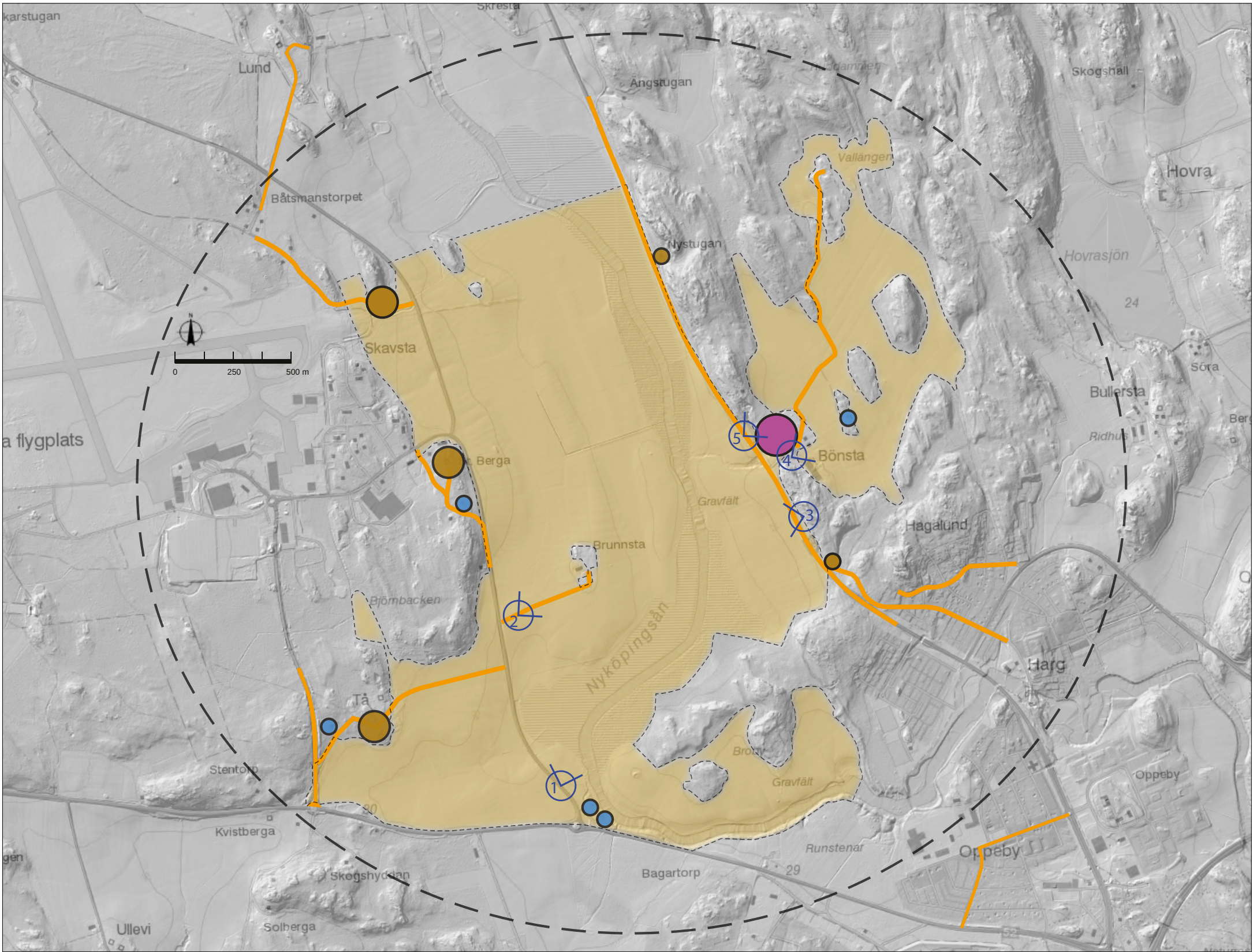
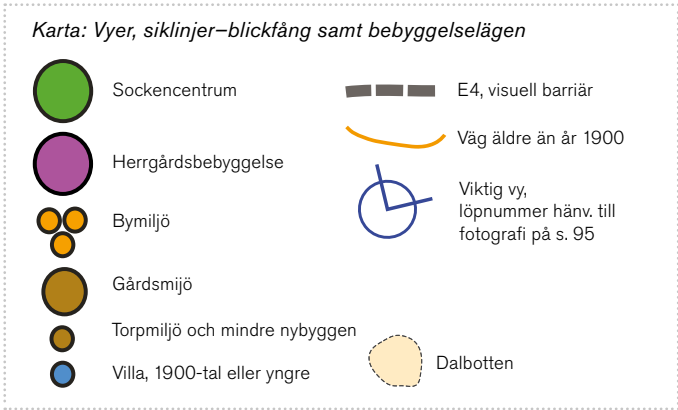
Nyköpingsån rinner i den uppodlade dalgångens lågpunkt från sjön Långhalsen i norr ner till Nyköping och Östersjön i söder. På var sida om ån finns tidigare våtmarksäng, nu betesmark. Bebyggelsen vid Bönsta ligger i öppningen till en anslutande dalgång i öster, omgiven av betade höjder bevuxna med lövträd (bl.a. Högvakten) – även höjder ute i dalgångarna är hävdade, flera har tidigare rymt gårdar och byar. I övrigt är bebyggelsen förlagd till gränsen till utägor.

Karta: Områdets karaktärer



Vyer, siktlinjer-blickfång samt bebyggelselägen

Gårdarna ligger på avsatser i de sluttningar som kan-
tar den breda dalgången. Flertalet är belägna i den mer
flackare västra sluttningen. Skavsta ligger i sydsluttning-
en till en liten höjd en bit ut i dalgången. De försvunna
byarna Ålsta, Brunnsta och ensamgården Tååbäcken
låg på liknande sätt på höjder ute i landskapsrummet.
Bönsta har ett strategiskt läge, relativt högt beläget i en
övergång/öppning mellan två dalgångar. Historiskt har
Bönsta haft ägor i båda dalarna. Från vägarna i söder
finns flera vyer ut över Nyköpingsåns dalgång (1 och 2
är exempel på sådana vyer). I dessa upplevs den flacka
jordbruksmarken, höjden där Brunnsta låg, den sling-
rande ån och dalens östra och västra kanter. Även utmed
den nord-sydliga vägen i dalens östra kant finns vida
vyer ut över landskapsrummet (3). I höjd med Bönsta
framträder herrgårdens bebyggelse som delvis ligger
inbäddad i en park. Från Bönsta finns även vyer in i den
östra dalgången (4).





Vy 1. Vy över dalgången från söder. I bildens mitt syns byggnader vid Brunnsta.



Vy 2. Vy mot Brunnsta från väster.



Vy 3. Vy över dalgången och Brunnsta från öster.



Vy 4. Vy över delar av bebyggelsemiljön vid Bönsta samt över delar av den östra dalgången.



Vy 5. Vy från Bönsta över den östra dalgången.

Välbevarade bebyggelsemiljöer

Herrgården Bönsta

Välbevarad herrgårdsmiljö från 1800-talet högt beläget i landskapet mellan två dalgångar. Huvudbyggnad från 1860-talet i park. Angränsande gårdsbebyggelse från 1800-talet som utgjort trädgårdsmästarbostad och inspektorsbostad. Arbetarbostäder från samma århundrade. Ekonomibebyggelse bevarad från 1800-talet och 1900-talets första hälft.

Gården Skavsta

Gård placerad på en betad höjd i den öppna dalgången. Ålderdomlig parstuga. Ekonomibyggnad från första hälften av 1900-talet.

Byn Tå

Ståndsmässig mangårdsbyggnad från första hälften av 1800-talet belägen i den västra brynzonen till den öppna dalgången. Omfattande ekonomibebyggelse från 1800- och 1900-talen.

Övrigt

Brunnsta utgjorde fram till för några år sedan en ålderdomlig bymiljö, bl.a. med en liten "träherrgård" från 1800-talet. Byggnaderna är i dag nedplockade och flyttade. Kvar är endast en ekonomibyggnad från 1900-talet.

Den sista av de två gårdarna vid *Broby* revs på 1980-talet. Fotografier från 1930-talet visar ett en av gårdarna hade en mycket ålderdomlig gårdsmiljö. Den andra gården hade bebyggelse från 1900-talet. Även byn *Ålsta* och gården *Tåbäcken* försvann under loppet av 1900-talet. Huvudbyggnaden vid Stora Berga finns kvar men är övergiven och stadd i ett långt gånget förfall.

Etableringen av Södermanlands flygflottilj (och senare Skavsta flygplats) och utbyggnaden av Nyköpings tätort har bidragit till förändringarna ovan. Även hur landskapet och bebyggelsemiljöerna upplevs har ändrats genom ny vägsträckning på 1940-talet i den västra delen av dalgången (som inte följer naturlandskapet eller speglar det äldre kulturlandskapet) och ny infart till flygplatsen från 2000-talet.



Trädgårdsmästarbostaden vid Bönsta.



Bönstas huvudbyggnad.



Tå gård.



Stora Bergas förfallna trädgård och huvudbyggnad.

Kulturhistorisk värdering

Fördjupningsområdet benämns efter den mäktiga dalgång som sträcker sig i nordsydlig riktning längs Nyköpingsån. Det motsvarar södra delen av riksintresset. Området är beläget i en av de sprickdalar som via ån och Stadsfjärden är förbunden med Östersjön. Dalgången med herrgårds- och gårdsmiljöer på kanterna utgör ett välbevarat, sammanhängande och öppet odlingslandskap. Helhetsmiljö: Klass 3. Ingår i riksintresseområde för kulturmiljövården - Nyköpingsåns dalgång [D 52]. (Bärbo och Helgona sn) 6523/1565

Dokumentvärde: Nyköpingsåns dalgång (35) med ån (36) och våt hag- och ängsmark i lågpunkten tecknar ett väldefinierat landskapsrum kantat av skogsklädda bergsryggar (37). Längs dalgången finns de gårdar och torp som har upprätthållit jordbrukslandskapets olika delar – strandängar, ängar, hagmarker och åker. Några av dessa, t.ex. Tå (38), Bönsta säteri (39) och Öberga (40), finns kvar medan andra står öde eller har rivits, t.ex. Stora Berga (41), Skavsta (42), Brunnsta (43) och Broby (44). I de skogsbryn som så väl definierar landskapsrummet löper den zon där flera generationer landsväg (45) legat sedan förhistorisk tid. Brynzonen rymmer dessutom hagmarker, bevarade äldre dragningar av landsvägarna och flera väl synliga gravfält (46). Denna kulturmiljö representerar ett stort kulturhistoriskt värde – samhällshistoriskt och byggnadshistoriskt.

Upplevelsevärde: Detta jordbrukslandskap har genom sin lätt gripbara tydlighet ett kulturhistoriskt värde som är pedagogiskt - den uppodlade dalgången som kantas av de i hundratals år bebyggda och bebodda höjdryggarna. Dessa landskapliga och kulturhistoriskt värdefulla strukturer representerar ett avsevärt miljöskapande värde.

